

جغرافیای سیاسی جهان اسلام

قسمت چهارم

عوامل توانمندساز برای دستیابی به وحدت

بخش دوم - جغرافیای انسانی

سرلشکر پاسدار دکتر سید یحیی صفوی

دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه امام حسین علیه السلام

چکیده

جهان اسلام در برگیرنده محدوده وسیعی است که از شمال غربی اقیانوس اطلس در آمریکای جنوبی تا حد سواحل غربی اقیانوس آرام در قاره آسیا را دربر گرفته است. این وسعتی که کشورهای اسلامی را در خود جای داده است، از نظر موقعیت جغرافیایی و گستردگی طولی و عرضی دارای اهمیت فوق العاده‌ای بوده، حدود ۲۲ درصد از مجموع خشکی های جهان را در بر می گیرد و بخشهای وسیعی از قاره آسیا و آفریقا و بخشهای کوچکی از قاره های اروپا و آمریکا را شامل می شود. یاری جستن از باورها و ارزش های اسلامی یکی از مهمترین عوامل شکل گیری وحدت و همگرایی میان کشورهای اسلامی است. با تکیه بر ارزش ها و باورهای مشترک، ایجاد زمینه بهره جویی از ظرفیت های موجود در جهان اسلام به منظور ارتقای منافع مسلمین امکان پذیر می شود.

از جمله ظرفیت ها و قابلیت های اصلی جهان اسلام می توان موارد ذیل را بر شمرد:

- موقعیت ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک کشورهای اسلامی
  - بهره مندی از کانون های معتبر ایجاد قدرت
  - امکان ارتقای نظام دفاعی در قالب ائتلاف و پیمان های دفاعی و تبدیل نمودن آن به یک قدرت برتر
  - وجود فرصت ها و تهدیدهای مشترک.
- واژگان کلیدی: جمعیت، نژاد، اقوام، زبان، مذهب و مهاجرت.

جغرافیای انسانی جهان اسلام (الف) جمعیت

جمعیت کشورهای اسلامی ۱۵،۷۲۵،۴۲۶،۰۱۵ نفر است، پرجمعیت ترین کشور اسلامی اندونزی است که ۲۳۸،۴۵۲،۹۵۲ نفر سکنه دارد و کم جمعیت ترین کشور مسلمان، مالدیو است که تعداد سکنه آن به ۳۳۹،۳۳۰ نفر می رسد.^(۱) میانگین تراکم نسبی جمعیت در کشورهای اسلامی حدود ۱۱۴ نفر در

کیلومتر مربع است. متوسط نرخ رشد سالانه جمعیت کشورهای اسلامی ۲/۱۶ درصد است که بالاترین آن مربوط به افغانستان (۴/۹۲ درصد) و کمترین آن به قزاقستان (۰/۲۶ درصد) اختصاص دارد. میانگین سنی این کشورها ۲۱/۲ سال است که بیشترین میانگین سنی مربوط به کشور قطر با ۳۱/۴ سال و کمترین به کشور اوگاندا با ۱۴/۸ سال اختصاص دارد. متوسط زاد و ولد برای کشورهای اسلامی ۱۴/۸ در هزار و متوسط میزان مرگ و میر ۱۰/۰۸ در هزار گزارش شده است.^(۲)

مراکز جمعیتی کشورهای اسلامی عبارتند از:

- ۱- جنوب غرب آسیا با دو کشور ۱۸۷،۶۶۰،۶۷۰ (پاکستان و افغانستان)
- ۲- جنوب شرق آسیا با پنج کشور ۲۶۲،۶۷۹،۳۳۰ (اندونزی، مالزی، بنگلادش، برونئی و مالدیو)
- ۳- خاورمیانه و آسیای جنوب غربی با چهارده کشور ۲۴۸،۰۰۰،۰۰۰
- ۴- آسیای میانه با شش کشور ۶۵،۲۷۸،۰۰۰
- ۵- آفریقای شمالی با پنج کشور ۱۵۹،۰۰۰،۰۰۰
- ۶- آفریقای شرقی و ناحیه ای شاخ آفریقا با دو کشور ۸،۷۱۱،۷۷۵ (سومالی و جیبوتی)
- ۷- آفریقای غربی با سیزده کشور ۲۴۴،۵۰۰،۰۰۰.

در این کشورها تمرکز جمعیت، به دلیل شرایط اقلیمی و موقعیت جغرافیایی، یکسان و اغلب مردم در مناطق ساحلی مرطوب و زمین های حاصل خیز تمرکز یافته اند. در منطقه ای خاورمیانه سه کشور ایران، ترکیه و افغانستان ۷۵ درصد سکنه ای این مناطق را تشکیل می دهند و قریب ۴۰ درصد مردمان این نواحی در کانون های شهری به سر می برند. به غیر از عربستان، تجانس جمعیت در کشورهای دیگر منطقه کمتر دیده می شود و اغلب کشورها اقلیتهای متفاوتی دارند. در پاکستان غالب سکنه ای ۱۵۹ میلیونی در کنار رود سند و دره های کوهستانی پنجاب سکونت دارند و استان پنجاب حدود ۵۶ درصد جمعیت را در خود جای داده است.

جدول ۱ - ترکیب جمعیتی جهان اسلام

ردیف	کشورها	جمعیت	درصد نرخ رشد جمعیت	نرخ تولد	نرخ مرگ و میر	میانگین سنی
۱	آذربایجان	۷.۸۶۷.۳۸۵	۰/۵۲	۱۹/۸۱	۹/۷۶	۲۷/۳
۲	آلبانی	۳.۵۴۴.۸۰۸	۰/۵۱	۰۸/۱۵	۵/۰۲	۲۸/۳
۳	اردن هاشمی	۶.۱۱۵.۲۰۲	۲/۶۷	۲۲/۷۳	۲/۶۲	۲۲/۲
۴	افغانستان	۲۸.۵۱۳.۶۷۷	۴/۹۲	۴۷/۲۷	۲۱/۱۲	۱۷/۵
۵	الجزایر	۳۲.۱۲۹.۳۲۴	۱/۲۸	۱۷/۷۹	۴/۶۱	۲۳/۸
۶	امارات	۲.۵۲۳.۹۱۵	۱/۵۷	۱۸/۶۵	۴/۱۴	۲۷/۷
۷	اندونزی	۲۳۸.۴۵۲.۹۵۲	۱/۴۹	۲۱/۱۱	۶/۲۶	۲۶/۱
۸	اوگاندا	۲۶.۴۰۴.۵۴۳	۲/۹۷	۴۶/۳۱	۱۶/۶۱	۱۴/۸
۹	ازبکستان	۲۶.۴۱۰.۴۱۶	۱/۶۵	۲۶/۱۲	۷/۹۵	۲۲/۱
۱۰	ایران	۶۹.۰۱۸.۹۲۴	۱/۰۷	۱۷/۱۰	۵/۵۳	۲۳/۵
۱۱	بحرین	۶۷۷.۸۸۶	۱/۵۹	۱۸/۵۴	۴/۰۳	۲۹/۰
۱۲	برونئی	۳۶۵.۲۵۱	۱/۹۵	۱۹/۳۳	۳/۴۰	۲۷/۶
۱۳	بنگلادش	۱۴۱.۳۴۰.۴۷۶	۲/۰۸	۳۰/۰۳	۸/۵۲	۲۱/۵
۱۴	بنین	۷.۲۵۰.۰۳۳	۲/۸۹	۴۲/۵۷	۱۳/۶۹	۱۶/۵
۱۵	بورکینافاسو	۱۳.۵۷۴.۸۲۰	۲/۵۷	۴۴/۴۶	۱۸/۷۹	۱۶/۸
۱۶	پاکستان	۱۵۹.۱۹۶.۳۳۶	۱/۹۸	۳۱/۲۲	۸/۶۷	۱۹/۴
۱۷	تاجیکستان	۶.۰۱۱.۵۵۶	۲/۱۴	۳۲/۶۳	۸/۴۲	۱۹/۵
۱۸	ترکمنستان	۴.۸۶۳.۱۶۹	۱/۸۱	۲۷/۸۲	۸/۸۲	۲۱/۳
۱۹	ترکیه	۶۵.۸۹۳.۹۱۸	۱/۱۳	۱۷/۲۲	۵/۹۵	۲۷/۳
۲۰	تونس	۹.۹۷۴.۷۲۲	۱/۰۱	۱۵/۷۴	۵/۰۵	۲۶/۸
۲۱	توگو	۵.۵۵۶.۸۱۲	۲/۲۷	۳۴/۳۶	۱۱/۶۴	۱۷/۶
۲۲	جیبوتی	۴۶۶.۹۰۰	۲/۱۰	۴۰/۳۹	۱۹/۳۹	۱۸/۳
۲۳	چاد	۹.۵۳۸.۵۴۴	۳/۰۰	۴۶/۵۰	۱۶/۳۸	۱۶/۰
۲۴	سنگال	۱۰.۸۵۲.۱۴۷	۲/۵۲	۳۵/۷۲	۱۰/۷۴	۱۸/۰
۲۵	سودان	۳۹.۱۴۸.۱۶۲	۲/۶۴	۳۵/۷۹	۹/۳۷	۱۷/۹
۲۶	سورینام	۴۳۶.۹۳۵	۰/۳۱	۱۸/۸۷	۶/۹۹	۲۵/۸
۲۷	سوریه	۱.۶۱۸.۸۷۴	۲/۴۰	۲۸/۹۳	۴/۹۶	۲۰/۰
۲۸	سومالی	۸.۳۰۴.۶۰۱	۳/۴۱	۴۶/۰۴	۱۱/۳۰	۱۷/۶
۲۹	سیرالئون	۵.۸۸۳.۸۸۹	۲/۲۷	۴۳/۳۴	۲۰/۶۲	۱۷/۵
۳۰	ساحل عاج	۱۷.۳۲۷.۷۲۴	۲/۱۱	۳۹/۶۴	۱۸/۴۸	۱۷/۰
۳۱	عراق	۲۷.۳۷۴.۶۹۱	۲/۷۴	۳۳/۰۹	۵/۶۶	۱۹/۲
۳۲	عربستان	۲۵.۷۹۵.۹۳۸	۲/۴۴	۲۹/۷۴	۲/۶۶	۲۱/۲
۳۳	عمان	۲.۹۰۳.۱۶۵	۳/۳۵	۳۷/۱۲	۳/۹۱	۱۹/۳
۳۴	فلسطین	۳.۵۰۰.۰۰۰	۳/۶۰	-	-	-
۳۵	قرقیزستان	۵.۰۸۱.۴۲۹	۱/۲۵	۲۲/۱۳	۷/۱۹	۲۳/۱
۳۶	قزاقستان	۱۵.۱۴۳.۷۰۴	۰/۲۶	۱۵/۵۲	۹/۵۹	۲۸/۳
۳۷	قطر	۸۴۰.۲۹۰	۲/۷۴	۱۵/۶۰	۴/۵۲	۳۱/۴
۳۸	کامرون	۱۶.۰۶۳.۶۷۸	۱/۹۷	۳۵/۰۸	۱۵/۳۴	۱۸/۵
۳۹	کومور	۶۵۱.۹۰۱	۲/۹۴	۳۸/۰۰	۸/۶۳	۱۸/۶
۴۰	کویت	۲.۲۵۷.۵۴۹	۳/۳۶	۲۱/۸۵	۲/۴۴	۲۵/۹
۴۱	گابن	۱.۳۵۵.۲۴۶	۲/۵۰	۳۶/۴۰	۱۱/۴۳	۱۸/۵
۴۲	گامبیا	۱.۵۴۶.۸۴۸	۲/۹۸	۴۰/۳۰	۱۲/۰۸	۱۷/۵
۴۳	گینه	۹.۲۴۶.۴۶۲	۲/۳۷	۴۲/۲۶	۱۵/۵۳	۱۷/۷
۴۴	گینه بیسائو	۱.۳۸۸.۳۶۳	۱/۹۹	۳۸/۰۳	۱۶/۵۷	۱۸/۹

۲۶/۲	۹/۷۱	۱۷/۸۵	۰/۶۱	۷۰۵۸۰۳	گویان	۴۵
۲۶/۹	۶/۲۸	۱۹/۳۱	۱/۳۰	۳،۷۷۷،۲۱۸	لبنان	۴۶
۲۲/۴	۳/۴۸	۲۷/۱۷	۲/۳۷	۵،۶۳۱،۵۸۵	لیبی	۴۷
۱۷/۵	۷/۴۴	۳۶/۰۶	۲/۸۶	۳۳۹،۳۳۰	مالدیو	۴۸
۲۳/۸	۵/۰۸	۲۳/۳۷	۱/۸۳	۲۳،۵۲۲،۴۸۲	مالزی	۴۹
۱۶/۳	۱۹/۱۲	۴۷/۲۹	۲/۷۸	۱۱،۹۵۶،۷۸۸	مالی	۵۰
۲۳/۳	۵/۷۱	۲۲/۷۹	۱/۶۱	۳۲،۲۰۹،۱۰۱	مراکش	۵۱
۲۳/۴	۵/۳۰	۲۳/۸۴	۱/۸۳	۷۹،۱۱۷،۴۲۱	مصر	۵۲
۱۶/۹	۱۲/۷۴	۴۱/۷۹	۲/۹۱	۲،۹۹۸،۵۶۳	موریتانی	۵۳
۱۸/۲	۲۳/۸۶	۳۶/۰۶	۱/۲۲	۱۸،۸۱۱،۷۳۱	موزامبیک	۵۴
۱۶/۲	۲۱/۵۱	۴۸/۹۱	۲/۶۷	۱۱،۶۳۰،۵۳۸	نیجر	۵۵
۱۸/۱	۱۳/۹۹	۳۸/۲۴	۲/۴۵	۱۳۷،۲۵۳،۱۳۳	نیجریه	۵۶
۱۶/۵	۷/۲۸	۴۳/۱۶	۳/۴۴	۲۰،۰۲۴،۸۶۷	یمن	۵۷
یک میلیارد و چهار صد و بیست و شش میلیون و پانزده هزار و هفتاد و هفت				۱،۴۲۶،۰۱۵،۰۷۲	جمع کل	
۲۱/۲	۱۰/۰۸	۳۰/۹۷	۲/۱۶	-	میانگین	

آنجا مهاجرت کرده‌اند. در کشور ترکیه اکثریت با نژاد ترک‌های آناتولی است که وابسته به نژاد سامی هستند و بزرگترین اقلیت آن کردها هستند. کردها یکی دیگر از گروه‌های قومی مسلمانان هستند که در عراق (حدود ۲۰ درصد)، ترکیه (۲۰ درصد)، سوریه، (۹/۷ درصد) و ایران (۷ درصد) ساکن هستند. منشأ نژاد ایرانی پارسی و آریایی است که خود دارای اقلیت‌های قومی متفاوتی است؛ مردم پاکستان از نژاد سفید و تیره‌ی سند و پنجابی هستند و افغانستان را گروهی از محققان، موزه‌ای از نژادها و ملل مختلف می‌دانند که سکنه‌ی فعلی، بازماندگان دو نژاد عمدتاً سفید و زرد هستند، که نژاد سفید شامل پشتون‌ها، تاجیک‌ها، نورستانی‌ها و نژاد زرد شامل مغول‌ها، ترک‌ها، ازبک‌ها و تاتارها هستند. بیشترین درصد جمعیت متعلق به پشتون‌هاست که اولین گروه قومی افغانستان هستند. آنها از شاخه‌ی اقوام آریایی می‌باشند و در قسمت‌های جنوبی هندوکش و در مناطق مرکزی، شرقی و جنوب شرقی عمدتاً در محور کابل - قندهار سکونت دارند.^(۶) سکنه‌ی جیبوتی و سومالی، از نژاد سومالیایی و عفار هستند.^(۷) آسیای میانه، از لحاظ ترکیب نژادی بسیار متنوع و پیچیده است و هر کدام از این اقوام دارای سنت‌های خاص و شیوه‌های ویژه خود هستند، اما در فرهنگ اسلامی و هویت مذهبی مشترکند. قوم ازبک از بزرگ‌ترین اقوام ناحیه‌ی آسیای میانه است که در حال حاضر اکثریت جمهوری ازبکستان و بیش از ۷۰ درصد جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند. قزاقستان در میان کشورهای آسیای میانه تنها جمهوری است که نژاد اصلی آن که قزاق‌ها هستند، در اقلیت قرار دارند (۴۴ درصد کل جمعیت) و روس‌ها بزرگ‌ترین اقلیت قومی در این کشور محسوب می‌شوند، و نسبت روس‌ها در این کشور از تمامی کشورهای شوروی سابق (غیر از روسیه) بیشتر است.^(۸) در ترکمنستان، ترکمن‌ها به عنوان ساکنان اصلی این سرزمین با ۷۳/۳ درصد اکثریت جمعیت را دارا هستند.^(۹) قرقیزها نیز از نظر نژادی به گروه مغول‌های جنوب سیبری تعلق دارند. علاوه بر آن اقوام دیگری نظیر، تاتارها، ایغورها، غازان‌ها و اقلیت‌های ترک و کرد و بلوچ نیز در

دوره هجدهم، شماره هفتادم / ۱۱

کشورهای مسلمان آسیای جنوب شرقی نیز از قلب‌های جمعیتی مهم محسوب می‌شوند که با مساحت ۱،۹۷۰،۰۰۰ کیلومتر مربع حدود ۲۶۰ میلیون نفر سکنه دارند و میانگین تراکم نسبی آنها ۳۳۴/۵ در کیلومتر مربع است. از دیگر قطب‌های جمعیتی کشورهای اسلامی، کشورهای آفریقایی هستند که حدود ۴۵۰ میلیون نفر جمعیت دارند، میانگین تراکم نسبی این کشورها ۵۷/۳ نفر در کیلومتر مربع است و میانگین درصد رشد سالانه‌ی آنها ۲/۳ درصد است.^(۳)

ب) نژاد

از مجموع ۵۷ کشور اسلامی، در ۱۷ کشور، اکثریت با نژاد سامی است و البته اقلیت‌های نژادی دیگری نیز در این کشورها دیده می‌شود. در کشورهای آفریقایی عرب‌زبان، گروه‌های بربر^(۴) بیشترین درصد گروه‌های قومی را به خود اختصاص می‌دهند، مانند کشورهای الجزایر، مراکش، لیبی، تونس و مصر. به طور کلی، آفریقا مهد نژاد سپاه است، ولی بربرهای شمال و اروپاییان مهاجر سفیدپوست هستند. حامی‌ها و سامی‌ها که منشأ آنان خاورمیانه و شبه جزیره عربستان است و در آفریقای شرقی و بخشهایی از صحرا سکونت دارند، گرچه سفید پوست هستند، رنگ پوستشان تیره‌تر از بربرهاست. در بیشتر کشورهای آفریقایی با داشتن نژاد سپاه، گروه‌های قومی بسیاری زندگی می‌کنند؛ به طور مثال، در نیجریه بیش از ۲۵۰ گروه قومی وجود دارد.^(۵)

در کشورهای آسیایی ترکیب نژادی جمعیت بسیار متنوع و پیچیده است. در این میان جمعیت شبه‌جزیره عربستان متجانس‌تر است و از اعرابی که زبان و خط مشترکی دارند تشکیل می‌شود. مردم یمن نیز از نژاد سامی و عرب قحطانی هستند و عرب قحطانی مادر و ریشه‌ی عربیت است که عرب‌ها را به آن منسوب می‌دارند. مردمی که در شمال یمن (یمن شمالی) زندگی می‌کنند عرب هستند، ولی در بخش جنوبی از سال‌های قبل اقلیت‌های دیگری از کشورهای هندوستان، پاکستان، سومالی و اتیوپی به

آسیای میانه سکونت دارند. همچنین منشأ پنج کشور اسلامی که در جنوب شرق آسیا واقع هستند، نژاد زرد است که شامل تیره‌های زرد مالایایی، زرد بنگالی، زرد اندونزی و هندی و چینی هستند. مردم آلبانی از تیره‌ی آلبانی توسک هستند، در کشور سورینام ۳۰ درصد مردم از نژاد هندی و بقیه از نژادهای آفریقایی، اروپایی، جاوه‌ای و زرد هستند.^(۱۰)

ج) اقوام

گروه‌های قومی گروه‌هایی هستند که با توجه به پیوستگی نژادی، پیشینه‌ی مشترک تاریخی، زبان مشترک، سرزمین و سنت‌های مشترک با یکدیگر و نیز متمایز از دیگران هویت خود را تعریف می‌کنند. اکثر کشورها، در عصر معاصر، هم در دنیای صنعتی و هم در جهان غیرصنعتی جوامع چند قومی هستند. جوامع چند قومی جوامعی هستند که در آن‌ها چندین گروه‌بندی قومی بزرگ وجود دارد. این گروه‌بندی‌ها در یک نظم سیاسی و اقتصادی مشارکت دارند، اما از جهات دیگر تا اندازه‌ی زیادی از یکدیگر متمایزند. اکثر کشورهای اسلامی را می‌توان در زمره‌ی کشورهای چند قومی قلمداد نمود. این تنوع گسترده که در بعضی از کشورها مثل اوگاندا به بیش از ۲۰ گروه قومی می‌رسد، دلایل و پیامدهای متنوعی دارد. یکی از دلایل مهم این تنوع قومی، مرزبندی‌های سیاسی است که توسط کشورهای استعمارگر در سده‌های قبل در این مناطق به وجود آمده است. اما وجود اکثریت مسلمان در این کشورها نشان دهنده‌ی قابلیت‌های دین اسلام است که شرایط و فرصت لازم را جهت همزیستی قومیت‌های مختلف در چارچوب یک نظام سیاسی فراهم کرده است؛ و این خود نشان دهنده‌ی آن است که اسلام می‌تواند به عنوان هویتی برتر و فراتر از دسته‌بندی‌های قومی مطرح شود؛ به طوری که اقوام مختلف بتوانند با توسل به عدالت اسلامی در چارچوب سیاسی و اقتصادی مشترک زندگی کنند. اما این تنوع قومی می‌تواند پیامدهای منفی را با خود به همراه داشته باشد، شرایطی که در بالا به آن اشاره شد تنها در یک وضعیت ایده‌آل قابل تصویر است. مشاهده‌ی جوامع چند قومیتی نشان می‌دهد که این جوامع دارای مشکلات خاص ناشی از این تنوع هستند. تبعیض‌ها و نابرابری‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در خصوص اقلیت‌ها و اقوام مختلف یکی از موضوعات عمده‌ای است که بارها در همه جوامع از جمله در جوامع اسلامی درباره‌ی آن گفت و گو شده است.

د) زبان

از مجموع ۵۷ کشور اسلامی در ۲۰ کشور زبان رایج عربی است و در کنار آن زبان بومی هر منطقه متداول است. به دلیل سلطه‌ی استعماری در تعدادی از کشورها، زبان‌های بیگانه مانند فرانسوی، انگلیسی و پرتغالی رواج دارد اما در کنار آن مردم این کشورها در گفت و گوی روزمره‌ی خود از زبان دوم که زبان بومی آنهاست و با سنت‌هایشان تطابق دارد استفاده می‌کنند. زبان مردم ایران فارسی است. زبان ترکی، که با الفبای لاتین نوشته می‌شود، زبان مسلط کشور ترکیه است. در برخی از کشورهای اسلامی تعداد قابل توجهی تیره‌های نژادی

با لهجه‌های مختلف زندگی می‌کنند که در اندونزی تعداد آن‌ها به ۳۰۰ تیره و در نیجریه به ۲۵۰ تیره بالغ می‌شود. در کشورهای اسلامی آسیای میانه نیز مردم این کشورها عموماً به زبان‌های آذربایجانی، قزاقی، قرقیزی، ازبکی، تاجیکی و ترکمنی مکالمه می‌کنند، ولی زبان روسی عمدتاً در مکالمات تجاری، بازرگانی و دولتی استفاده می‌شود. شرح کامل زبان‌های رایج در کشورهای اسلامی در جدول ذیل آمده است.

جدول ۲ - ترکیب زبانی جهانی اسلام

ردیف	کشور	زبان
۱	آذربایجان	آذربایجانی (آذری) ۸۹٪، روسی ۳٪، بقیه زبان‌ها ۶٪
۲	آلبانی	آلبانیایی (رسمی)، لهجه رسمی توسک
۳	اردن	عربی (رسمی)، انگلیسی بین طبقات بالا و متوسط جامعه
۴	افغانستان	پشتو (رسمی) ۳۵٪، دری ۵۰٪، زبانهای ترک ۱۱٪، زبان‌های اقلیت ۴٪
۵	الجزایر	عربی (رسمی)، فرانسه، لهجه‌های بربری
۶	امارات	عربی (رسمی)، فارسی، انگلیس، هندی، اردو
۷	اندونزی	باهاسا اندونزیا (رسمی)، انگلیسی، هلندی، زبان‌های بومی (اکثراً لهجه‌ای جاوه‌ای)
۸	اوگاندا	انگلیسی (رسمی)، زبانهای آفریقایی و بومی منطقه، عربی
۹	ازبکستان	ازبک، روسی، تاجیک
۱۰	ایران	فارسی ۵۸٪، ترکی ۲۶٪، کردی ۹٪، لری ۲٪، بلوچ ۱٪، عربی ۱٪، بقیه ۳٪
۱۱	بحرین	عربی (رسمی)، انگلیسی، فارسی، اردو
۱۲	برونئی	ماله‌ای (رسمی)، انگلیسی، چینی
۱۳	بنگلادش	بنگالی (رسمی)، انگلیسی
۱۴	بنین	فرانسه (رسمی)، زبان‌های بومی
۱۵	بورکینافاسو	فرانسه (رسمی)، زبانهای آفریقایی بومی
۱۶	پاکستان	اردو (رسمی)، انگلیسی (رایج در وزارتخانه‌ها)، پنجابی، سندھی، پشتو، بلوچی
۱۷	تاجیکستان	تاجیک (رسمی)، روسی (که به طور گسترده در دستگاه‌های دولتی رواج دارد)
۱۸	ترکمنستان	ترکمن ۷۲٪، روسی ۱۲٪، ازبک ۹٪، بقیه زبان‌ها ۷٪
۱۹	ترکیه	ترکی (رسمی)، کردی، عربی، ارمنی، یونانی
۲۰	تونس	عربی (رسمی)، فرانسه (در مناسبات تجاری)
۲۱	توگو	فرانسه (رسمی)، ایوومینا (دو زبان آفریقایی عمده در جنوب)
۲۲	جیبوتی	فرانسه (رسمی)، عربی (رسمی)، سومالیایی، عفار
۲۳	چاد	فرانسه (رسمی)، عربی (رسمی)
۲۴	سنگال	فرانسه (رسمی)، زبانهای بومی
۲۵	سودان	عربی (رسمی)، سودانی، زبان‌های آفریقایی، انگلیسی
۲۶	سورینام	هلندی (رسمی)، انگلیسی، هندی، جاوه‌ای
۲۷	سوریه	عربی (رسمی)، کردی، ارمنی

۲۸	سومالی	سومالیایی (رسمی)، عربی، ایتالیایی، انگلیسی
۲۹	سیرالئون	انگلیسی (رسمی)، زبان‌های بومی
۳۰	ساحل عاج	فرانسه (رسمی)
۳۱	عراق	عربی (رسمی)، کردی، ارمنی، آسوری
۳۲	عربستان	عربی (رسمی)
۳۳	عمان	عربی (رسمی)، انگلیسی، بلوچی، اردو، هندی
۳۴	فلسطین	عربی
۳۵	قرقیزستان	روسی (رسمی)، قرقیزی
۳۶	قزاقستان	روسی (رسمی)، قزاقی
۳۷	قطر	عربی (رسمی)، انگلیسی
۳۸	کامرون	فرانسه (رسمی)، انگلیسی (رسمی)، ۲۴ گونه زبان‌های آفریقایی
۳۹	کومور	عربی (رسمی)، فرانسه (رسمی)
۴۰	کویت	عربی (رسمی)، انگلیسی
۴۱	گابن	فرانسه (رسمی)، زبان‌های بومی
۴۲	گامبیا	انگلیسی (رسمی)، زبان‌های بومی
۴۳	گینه	فرانسه (رسمی)، زبان‌های بومی مربوط به هر گروه قومی
۴۴	گینه بیسائو	پرتغالی (رسمی)، زبان‌های آفریقایی
۴۵	گویان	انگلیسی (رسمی)، هندی، اردو
۴۶	لبنان	عربی (رسمی)، فرانسه، انگلیسی، ارمنی
۴۷	لیبی	عربی (رسمی)، ایتالیایی، انگلیسی
۴۸	مالدیو	انگلیسی (رسمی)
۴۹	مالزی	ماله‌ای (رسمی)، انگلیسی، چینی
۵۰	مالی	فرانسه (رسمی)، زبان‌های آفریقایی بومی
۵۱	مراکش	عربی (رسمی)، بربری، فرانسه (در مناسبات دولتی و تجاری)
۵۲	مصر	عربی (رسمی)، انگلیسی، فرانسه
۵۳	موریتانی	عربی (رسمی)
۵۴	موزامبیک	پرتغالی (رسمی)
۵۵	نیجر	فرانسه (رسمی)، زبان‌های بومی
۵۶	نیجریه	انگلیسی (رسمی)، زبان‌های بومی
۵۷	یمن	عربی (رسمی)

[www.gov/publications/factbook/country studies](http://www.gov/publications/factbook/country_studies)

ه) مذهب

منطقه‌ی خاورمیانه خاستگاه آیین اسلام، یهودیت و مسیحیت است. اگر چه اکثریت مسلمانان منطقه‌ی خاورمیانه را پیروان اهل سنت تشکیل می‌دهند، بیشترین درصد شیعیان جهان نیز در این منطقه سکونت دارند. در میان کشورهای اسلامی، ایران با داشتن ۸۹ درصد جمعیت شیعه و بحرین با ۶۸ درصد بیشترین درصد شیعیان را دارا هستند، و پس از آن کشورهای عراق با ۷۰ درصد، کویت ۳۰ درصد جمعیت شیعه قرار دارند.^(۱۱) در لبنان نزدیک به ۱۸ فرقه‌ی دینی به رسمیت شناخته شده‌اند که عبارتند از یازده فرقه‌ی مسیحی شامل: مارونی‌ها، ارتدوکس‌ها، کاتولیک‌ها، پروتستان‌ها،

ارمنی‌های ارتدوکس، ارمنی‌های کاتولیک، سریانی‌های ارتدوکس، سریانی‌های کاتولیک، لاتین‌ها، کلدانی‌ها و نستوری‌ها؛ پنج فرقه‌ی اسلامی، شامل: شیعیان، سنیان، دروزی‌ها، علوی‌ها و اسماعیلی‌ها؛ و یهودیان که از کم‌اهمیت‌ترین فرقه‌های لبنان هستند.^(۱۲) در یمن نیز فرقه‌ی زیدیه (متماثل به شیعه) اکثریت را در این کشور داراست که بیشتر در نواحی کوهستانی یمن شمالی سکونت دارند و اهل تسنن، که شافعی مذهب هستند، حدود نیمی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند و بیشتر در جنوب و در منطقه‌ی ساحلی تهامه زندگی می‌کنند.^(۱۳)

در پاکستان اسلام دین رسمی کشور است و مسلمانان ۹۸ درصد جمعیت را تشکیل می‌دهند، حدود ۷۰ درصد مسلمانان پاکستان، سنی مذهب و متعلق به دو گروه حنفی و شافعی هستند و اقلیت قابل توجهی (حدود ۲۵ درصد) از جمعیت پاکستان شیعه هستند، سایر گروه‌های مذهبی این کشور عبارتند از: اسماعیلیه، سادات و مغول‌ها.^(۱۴) در افغانستان حدود ۹۸ درصد مردم مسلمان هستند که از این میان نزدیک به ۷۰ درصد اهل تسنن هستند که اکثراً مذهب حنفی دارند و بیش از ۲۵ درصد شیعه اثنی عشری هستند. اکثریت شیعه‌ها قوم «هزاره» را تشکیل می‌دهند که در مناطق مرکزی افغانستان سکونت دارند و مرکز آنان شهر تاریخی بامیان است.^(۱۵)

در قفقاز، در کشور آذربایجان تقریباً ۷۰ درصد جمعیت مسلمان شیعه و بقیه سنی (حنفی مذهب) و اقلیتهای کوچکی از روس‌های ارتدوکس و ارمنی‌ها در این کشور ساکن هستند.^(۱۶) قرقیزها نیز از نظر مذهبی مسلمان و حنفی مذهب هستند که از کل جمعیت ۷۵ درصد مسلمان و ۲۰ درصد مسیحی ارتدوکس هستند.^(۱۷) در تاجیکستان نیز از ۹۰ درصد مسلمانان کشور، ۸۵ درصد آنان سنی و از شاخه‌ی حنفی هستند و گروه کوچکی از شیعیان اسماعیلی (حدود ۵ درصد) در کوه‌های بدخشان و منطقه‌ی پامیر زندگی می‌کنند.^(۱۸) قریب ۸۸ درصد مردم از پاکستان مسلمان بوده و دارای مذهب سنی حنفی هستند.^(۱۹) در ترکمنستان نیز از ۸۹ درصد جمعیت مسلمان این کشور، اکثریت قریب به اتفاق سنی و حنفی مذهب هستند و شمار اندکی نیز شیعه وجود دارد که بیشتر در نواحی مرزی ایران زندگی می‌کنند.^(۲۰) در قزاقستان مسلمانان سنی و پیرو مذهب حنفی هستند. به موجب قانون اساسی قزاقستان، کشور تابع مذهب خاصی نیست، ولی همه‌ی ادیان و مذاهب در انجام امور مذهبی خود آزادند؛ این کشور با عضویت در سازمان کنفرانس اسلامی و جهه‌ی یک کشور مذهبی با هویت اسلامی به خود گرفته است.^(۲۱)

اکثر جمعیت کشورهای شمال قاره‌ی آفریقا را مسلمانان تشکیل می‌دهند که بیشتر سنی و مالکی مذهب و تعدادی هم از پیروان مذهب حنفی هستند. در کشورهای دیگر نظیر موریتانی، که دین رسمی کشور اسلام است، بیشتر مسلمانان پیرو مذهب مالکی هستند.^(۲۲) کشور ساحل عاج حدود ۴۰ درصد مسلمان دارد که در حال حاضر اکثر آنها را سنی‌های مالکی تشکیل می‌دهند، البته مذهب صوفیسم نیز در میان مسلمانان این کشور رایج است که از آن میان دو مکتب قادریه و تیجانیه از طرفداران بیشتری برخوردار است. مکتب احمدیه نیز که یک نوع فرقه‌ی شیعی محسوب

می‌شود تنها مکتب غیر سنی در ساحل عاج است.^(۲۳) در آلبانی، تنها کشور مسلمان اروپایی، ۷۰ درصد جمعیت را مسلمانان تشکیل می‌دهند؛ مسلمانان آلبانی شامل سه گروه اهل تسنن، بکتاشی‌ها و علوی‌ها هستند؛ ۴۵ درصد جامعه مسلمانان از فرق دراویش هستند که نزدیکترین آداب و رسوم را به شیعیان دارند. علوی‌ها در این کشور به فرقه‌ای اتلاق می‌شود که به لحاظ فقهی سنی هستند، ولی در سیر و سلوک خود را پیرو حضرت علی (ع) می‌دانند. گفته می‌شود اکثر این فرق دوازده امام شیعیان را قبول دارند و به آنان احترام می‌گذارند. علوی‌ها در آلبانی دارای فرقه‌های مختلفی هستند که عبارتند از: خلوتیه، قادریه، نقشبندیه و تیجانیه. در منطقه‌ی جنوب شرق آسیا، ۸۸ درصد از جمعیت کشور اندونزی را، که عنوان پرجمعیت‌ترین کشور اسلامی را داراست، مسلمانان تشکیل می‌دهند و دیگر ادیان این کشور را مسیحیان (شامل کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها)، هندوها و بودایی‌ها تشکیل می‌دهند. مسلمانان کشورهای مالزی و مالدیو نیز بیشتر دارای مذهب تسنن هستند. در بروئی، نیز ۶۷ درصد جمعیت را مسلمانان تشکیل می‌دهند که اهل سنت و پیرو مذهب شافعی می‌باشند.

و) مهاجرت

آهنگ مهاجرت در کشورهای اسلامی بر اثر عوامل مختلف نوسانات زیادی را نشان می‌دهد. عوامل مؤثر در مهاجرت‌ها عبارتند از: جنگ‌های داخلی و خارجی و بروز مشکلات اقتصادی و سیاسی ناشی از آنها؛ به گونه‌ای که با بروز این مشکلات آهنگ مهاجرت تند و در پی سکون نسبی و آتش بس و از سرگیری مجدد فعالیت‌های اقتصادی و رفاه نسبی اجتماعی آهنگ آن کند می‌شود. در منطقه‌ی خاورمیانه، در اردن قریب نیمی از جمعیت این کشور را آوارگان فلسطینی تشکیل می‌دهند، که این مهاجرپذیری قابل ملاحظه از طریق مهاجرت مردم اردن به سایر کشورهای عربی ثروتمند تولید کننده‌ی نفت جریان یافته‌ی می‌شود. در حال حاضر، حدود ۱۰۰،۰۰۰ اردنی در خارج از کشورشان زندگی می‌کنند و متقابلاً گروه‌های مختلفی از مردمان اروپا و آمریکا، که عمدتاً در امان پایتخت این کشور متمرکز شده‌اند، در این کشور به سر می‌برند. بدویان صحرائین ساکن در نواحی مرزی این کشور نیز آزادند و بین اردن و کشورهای سوریه، عراق و عربستان رفت و آمد می‌کنند.^(۲۴) در لبنان نیز در پی جنگ‌های داخلی و مشکلات اقتصادی ناشی از آن، جمعیت قابل توجهی راهی کشورهای دیگر شدند. مهم‌ترین کشورهایی که مهاجران لبنانی در آنها به سر می‌برند عبارتند از: کشورهای حوزه‌ی خلیج فارس، شمال آفریقا، آمریکا و استرالیا. شمار لبنانی‌های مهاجر به قدری زیاد است که شاید آمار آنها کمتر از افراد لبنانی‌الاصل که در حال حاضر در داخل کشور به سر می‌برند، نباشد.

لبنان همچنین پذیرای تعداد زیادی از آوارگان فلسطینی است که در اردوگاه‌ها ساکن هستند. این اردوگاه‌ها در شهرهای بیروت، صور، طرابلس و بقاع واقع شده‌اند. عین‌الحلوه، نهرالبارد، بداوی، صبرا، شتیلا و رشديه از مهمترین این اردوگاه‌ها هستند. پرجمعیت‌ترین اردوگاه فلسطینی در لبنان اردوگاه عین‌الحلوه است که در صیدا واقع شده و بیش از سی هزار فلسطینی

را در خود جای داده است. روند مهاجرت فلسطینی‌ها از سال‌هایی که فلسطین تحت قیمومیت انگلیسی‌ها و سازمان ملل بود، با حملات گروه‌های افراطی یهودی آغاز شد و در زمان‌ها و شرایط مختلف دنبال گردید. در یکی از کنگره‌های صهیونیست‌ها در سال ۱۹۰۸ در هلند اعلام شد که «بر یهودیان است که هر چه بیشتر عرصه‌ی زندگی را بر فلسطینی‌ها تنگ‌تر کنند، به گونه‌ای که آنها مجبور شوند محل زندگی خود را به سمت کشورهای همجوار ترک کنند.» در حال حاضر، آوارگان فلسطینی مجموعاً در ۶۲ اردوگاه در کشورهای عربی و داخل سرزمین‌های اشغالی زندگی می‌کنند. از کل اردوگاه‌های تحت پوشش سازمان ملل، ۱۰ اردوگاه در سوریه، ۱۰ اردوگاه در اردن، ۸ اردوگاه در نوار اشغالی غزه، ۲۰ اردوگاه در کرانه‌ی باختری رود اردن و ۱۴ اردوگاه در لبنان واقع شده است.^(۲۵)

در یمن، به دلیل قبیله‌گرایی، مردم کمتر مهاجرت داخلی می‌کنند، اما به علت فقر اقتصادی که این کشور با آن روبه‌روست، حدود ۲ میلیون نفر از مردم یمن به کشورهای حاشیه‌ی جنوب خلیج فارس و به ویژه عربستان مهاجرت نموده‌اند.^(۲۶) بحرین نیز مانند دیگر کشورهای حوزه‌ی خلیج فارس از استعداد مهاجرپذیری خوبی برخوردار است و حدود یک سوم جمعیت این کشور را خارجی‌ان مقیم تشکیل می‌دهند که اکثراً انگیزه‌ی مهاجرت آنان اشتغال به کار است.^(۲۷) در کشور افغانستان، به دلایل قومی و قبیله‌ای مهاجرت در داخل به ندرت صورت می‌گیرد، اقوام و قبایل، افراد اقوام دیگر را نمی‌پذیرند. تنها در بعضی شهرهای بزرگ نظیر کابل این محدودیت‌ها ضعیف‌تر است اما مهاجرت افاغنه به خارج از کشور به فراوانی صورت می‌گیرد. قبل از کودتای ۱۹۷۸، عده‌ای از نیروهای فعال برای کسب درآمد راهی ایران و پاکستان و برخی کشورهای دیگر شدند، ولی پس از تجاوز شوروی در ۱۹۷۹ و پس از آن حمله‌ی آمریکا، در سال ۲۰۰۲، عده‌ی کثیری از خانواده‌های افغانی ناچار به مهاجرت به کشورهای گوناگون از جمله ایران و پاکستان شدند. عده‌ای از مهاجران افغان هم روانه‌ی کشورهای اروپایی و آمریکایی شدند، که این عده شامل سه دسته هستند: ثروتمندان کشور، دولتمردان نظام‌های قبلی عمدتاً در زمان ظاهرشاه و داودخان و نیروهای متخصص افغانی.^(۲۸) در بنگلادش مهاجرت‌ها بیشتر در داخل شبه‌قاره بوده، ولی به واسطه‌ی آن که این کشور از نظر اقتصادی فقیر و کشوری پرجمعیت است و موفقیت چندانی در زمینه‌ی علوم و فنون نداشته استعداد مهاجرپذیری ندارد.^(۲۹)

در طول سالهای گذشته که بروئی به عنوان یک پایگاه تجاری مطرح شد، چینی‌ها به این کشور مهاجرت کردند. پس از انقلاب کمونیستی مائو در ۱۹۴۹ مهاجرت دوم چینی‌ها به بروئی آغاز شد. چینی‌ها که اقتصاد بروئی را در دست دارند جمعیت معتناهی را تشکیل می‌دهند، هر چند هنوز قسمت اعظم آنان نتوانسته‌اند تابعیت بروئی را کسب کنند.^(۳۰) در منطقه‌ی آسیای میانه نیز در اکثر جمهوری‌های منطقه، معمولاً مهاجرت از مناطق توسعه نیافته به مناطق توسعه یافته است. در قرقیزستان تعداد افراد مهاجر به این کشور کمتر از افراد خارج شده هستند، و تعداد قابل توجهی از مهاجران از دیگر جمهوری‌های مجاور هستند. بیشترین درصد افراد مهاجر

به قرقیزستان را روس‌ها، اوکراینی‌ها و آلمانی‌ها تشکیل می‌دهند، مهاجرت در داخل ازبکستان به دلایل یافتن کار و سطح تحصیلات انجام می‌پذیرد. اخیراً مهاجرت افراد روستایی به شهرها افزایش یافته است، مقصد این مهاجران عمدتاً شهرهای بزرگی مانند تاشکند و سمرقند است که صنایع پیشرفته‌تری دارند و غالب دفاتر تجاری و صنعتی در این مناطق تأسیس شده‌اند.^(۳۱) بعد از فروپاشی شوروی سابق و استقلال قزاقستان، روند دوطرفه‌ی مهاجرت تا حدی شدت گرفت، چه از ناحیه قزاق‌هایی که از کشورهای مجاور خواهان بازگشت به سرزمین مادری خود بودند و چه از ناحیه‌ی اقوام و ملیت‌های دیگر قزاقستان خصوصاً روس‌ها که به تدریج در حال مهاجرت هستند.^(۳۲)

منابع و مأخذ

- ۱- ابوالحسنی، صالح؛ «قزاقستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶.
- ۲- اسدی‌کیا، بهناز؛ «آذربایجان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۳- امیرشاهی، ذوالفقار؛ «موریتانی»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۴.
- ۴- چرمی، داود؛ «ازبکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۵- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی».
- ۶- روزنامه همشهری (ویژه‌نامه دیپلماتیک)؛ شماره ۲۴.
- ۷- سیف‌افچه‌ای، معصومه؛ «بحرین»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶.
- ۸- شهریاری، محمد مهدی؛ «برونئی»؛ تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۸.
- ۹- صفوی، سید یحیی؛ «جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام»؛ دانشگاه شهید بهشتی؛ ۸۷-۸۶.
- ۱۰- طاقدار، حسین؛ «ساحل عاج»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۸۰.
- ۱۱- علی‌آبادی، علیرضا؛ «افغانستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۱۲- فرزین‌نیا، زیبا؛ «بنگلادش»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۳.
- ۱۳- کریملو، داود؛ «یمن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۱۴- کریمی، حسین؛ «ترکمنستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۱۵- گلی‌زواره، غلامرضا؛ «سرزمین اسلام (شناخت اجمالی کشورهای ونواحی مسلمان‌نشین جهان)»؛ قابل دسترس در: www.tebyan.net
- ۱۶- مناقبتی، محمدرضا؛ «اردن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی؛ ۱۳۷۵.
- ۱۷- منتظمی، رویا؛ «تاجیکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- ۱۸- نادری سمیرمی، احمد؛ «لبنان»؛ دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.

19- World factbook; 2006; Available at: <http://www.factbook.com>.

20- [www.gov/publications/factbook/country studies](http://www.gov/publications/factbook/country_studies).

پی‌نوشت

- ۱- صفوی، سید یحیی؛ «جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام»؛ دانشگاه شهید بهشتی؛ ۸۷-۸۶.
- 2- World Factbook; 2006; Available at: <http://www.factbook.com>
- ۳- صفوی، سید یحیی؛ «جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام»؛ دانشگاه شهید بهشتی؛ ۸۷-۸۶.
- 4- Breber
- ۵- صفوی، سید یحیی؛ «جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام»؛ دانشگاه شهید بهشتی؛ ۸۷-۸۶.
- ۶- علی‌آبادی، علیرضا؛ «افغانستان»؛ ص ۶.
- ۷- گلی‌زواره، غلامرضا؛ «سرزمین اسلام (شناخت اجمالی کشورهای ونواحی مسلمان‌نشین جهان)»؛ قابل دسترس در: www.tebyan.net
- ۸- ابوالحسنی، صالح؛ «قزاقستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶؛ ص ۷۷.
- ۹- کریمی، حسین؛ «ترکمنستان»؛ ص ۶۲.
- ۱۰- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 11- [www.gov/publications/factbook/country studies](http://www.gov/publications/factbook/country_studies)
- ۱۲- نادری سمیرمی، احمد؛ «لبنان»؛ ص ۷۴.
- ۱۳- کریملو، داود؛ «یمن»؛ ص ۴۲.
- ۱۴- فرزین‌نیا، زیبا؛ «پاکستان»؛ ص ۸۷.
- ۱۵- علی‌آبادی، علیرضا؛ «افغانستان»؛ ص ۶.
- ۱۶- اسدی‌کیا، بهناز؛ «آذربایجان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۳۷.
- 17- [www.gov/publications/factbook/country studies](http://www.gov/publications/factbook/country_studies)
- ۱۸- منتظمی، رویا؛ «تاجیکستان»؛ ص ۸۷.
- ۱۹- چرمی، داود؛ «ازبکستان»؛ ص ۸۷.
- ۲۰- کریمی، حسین؛ «ترکمنستان»؛ ص ۶۲.
- ۲۱- ابوالحسنی، صالح؛ «قزاقستان»؛ ص ۷۷.
- ۲۲- امیرشاهی، ذوالفقار؛ «موریتانی»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۴؛ ص ۳۱.
- ۲۳- طاقدار، حسین؛ «ساحل عاج»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ تهران؛ ۱۳۸۰؛ ص ۱۳۱.
- ۲۴- مناقبتی، محمدرضا؛ «اردن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۴.
- ۲۵- روزنامه‌ی همشهری (ویژه‌نامه‌ی دیپلماتیک)؛ شماره‌ی ۲۴؛ ۱۸ مهر ۱۳۸۳.
- ۲۶- کریملو، داود؛ «یمن»؛ ص ۴۲.
- ۲۷- سیف‌افچه‌ای، معصومه؛ «بحرین»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶؛ ص ۷۹.
- ۲۸- علی‌آبادی، علیرضا؛ «افغانستان»؛ ص ۶.
- ۲۹- فرزین‌نیا، زیبا؛ «بنگلادش»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ تهران؛ ۱۳۷۳؛ ص ۱۶.
- ۳۰- شهریاری، محمد مهدی؛ «برونئی»؛ تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۸؛ ص ۱۰۷.
- ۳۱- چرمی، داود؛ «ازبکستان»؛ ص ۶۷.
- ۳۲- ابوالحسنی، صالح؛ «قزاقستان»؛ ص ۷۷.